

बंजारा समाजातील स्त्रीयांची संस्कृती आणि बदल

प्रा. डॉ. उल्हास एन. राठोड

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवरामजी मोघे महाविद्यालय, केळापूर (पांढरकवडा)
जि. यवतमाळ

प्रस्तावना

प्राचीन बंजारा संस्कृतीची केवळ आपल्या बोलीभाषेच्या माध्यमातून जतन करत आलेल्या बंजारा समाजाची वैशिष्ट्ये सर्वांगांनी आगळ्या-वेगळ्या स्वरूपाची आहे. या समाजातील सभ्यता आणि संस्कृतीवर काळानुसार वेळोवेळी आघातही झाले. परंतु बंजारा समाजाची दैदिप्यमान संस्कृती कायम टिकवून ठेवण्याचे श्रेय बंजारा समाजातील ग्रामीण क्षेत्रात तांडा, वाडी, वसतीवर राहणाऱ्या गोर बंजारा लोकांना द्यावे लागेल. त्यातही स्त्रीयांचे मोठे योगदान राहिलेले आहे. बंजारा समाजाचा खरा इतिहास आणि त्यांचे सामाजिक जीवन आज केवळ मौखिक बोलीभाषा आणि त्यांच्या सांस्कृतिक परंपरामधून जीवंत आहे. बंजारा समाजातील कथा आणि भजन व लोकगीते यांतून बंजारा समाजातील स्त्रीयांची खरी संस्कृती व इतिहास पाहावयास मिळतो. बंजारा समाजातील मौखिक गीत, कथा, भजन यामधून बंजारा समाजाच्या सांस्कृतिक इतिहासाचे प्रमाण मिळण्यास मदत होते. विशिष्ट परिस्थितीत भौगोलिक, सामाजिक, ऐतिहासिक परिक्षेत्रामध्ये एक महत्वपूर्ण आणि उल्लेखनीय तसेच सतत जगभरात भ्रमंती करणारा बंजारा समाज राहिला आहे. आपली उपजिविका आणि आर्थिक परिपुर्ततेच्या दृष्टीने ज्या समाजाला संपूर्ण जगभरात भटकंती करण्याची आवश्यकता अनिवार्य होती. तरीही त्या समाजाने आपल्या मूळ भौगोलिक क्षेत्रातून बाहेर पडूनही आपल्या समाजातील मान्यता, परंपरा, रितीरिवाज, वेशभुषा आणि सामाजिक जीवनपध्दतीमध्ये परिवर्तन होवू दिले नाही. संपूर्ण जगभरात सतत भ्रमंती करूनही काळाची गरज ओळखून हा बंजारा समाज भारताच्या विविध स्थानावर आपले स्थायित्व स्थापन करून जीवन जगत आहे. दळणवळण व परिवहनाच्या नवीन साधनांचा वापर आणि त्या अनुषंगाने सामाजिक जीवन शैलीमध्ये परिवर्तन होवूनही या समाजाला आर्थिक बाबींच्या परिपुर्ततेसाठी नवनवीन साधनाकडे वळणे भाग पडले आहे. तरीही आज बहुसंख्य बंजारा समाजातील स्त्री-पुरुष आपल्या वेगवेगळ्या परंपरा आणि संस्कृतीला चिकटून राहिलेला असल्याचे दिसून येते. बंजारा समाजाची वैशिष्ट्ये व समाजाचे प्रचलित असलेल्या उल्लेखनीय सांस्कृतिक विशेषतः आणि परंपरांची जतन करण्याची आवश्यकता प्रतिपादीत होत आहे

बंजारा समाज हा अत्यंत सुसंस्कृत आणि संपन्न असलेला आहे. आगळी-वेगळी वेशभुषा-केशभुषा,

पारंपारिक पोषाख, वेगवेगळी आभूषणे, लक्ष वेधून घेणारी बोलीभाषा, प्रथा-परंपरा यामुळे बंजारा समाजातील लोकांची एक वेगळीच ओळख जगभरात निर्माण झालेली आहे. जगभरात पसरलेल्या बंजारा समाजाला वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जात असले तरी त्यांच्या चालीरीती, रूढी-परंपरा, भाषा, वेशभुषा, केशभुषा, संस्कृती आणि सनसमारंभ सर्व ठिकाणी कमी अधिक प्रमाणात सारखेच आहेत. असे असले तरी बंजारा समाज जसजसे आधुनिकतेकडे वळत आहे. तस-तसे बंजारा समाजाच्या वैभवशाली परंपरांचे अस्तित्व धोक्यात येत आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:-

१. बंजारा समाजाची ऐतिहासिकता अभ्यासणे
२. ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या बंजारा समाजातील स्त्रीयांच्या संस्कृतीचा आढावा घेणे.

बंजारा समाजाची ऐतिहासिकता

प्राचीन काळापासून बंजारा समाज गायीगुरांच्या पाठीवरून मालाची वाहतूक करण्याचा व्यवसाय करत होता. या व्यवसायाचे प्राचीनत्व लक्षात घेता त्यांचा उल्लेख इतिहासात सातत्याने आढळतो. बंजारा समाजाच्या या व्यवसायाद्वारे तत्कालीन सैन्याला रसद पुरवठा केला जात असे. अशा या बंजारा समाजाच्या ऐतिहासिक नोंदीचा परामर्श घेवू. पुराणकथेत नलराजाच्या विरहात भटकणाऱ्या दमयंतीला कुठेतरी बंजारा समाजाचा तांडा भेटल्याचा उल्लेख आहे. मोगल राजवटीत अकबराच्या दरबारी असलेला इतिहासकार अबुलफजल बंजारांचा उल्लेख 'लमाणा चा तांडा' असा करतो. फेरिस्ता देखील या समुहाला 'लमाणा चा तांडा' म्हणतो. मोगलांनी या समाजाला 'बंजारा' हे नाव दिले. औरंगजेबचा वजीर आसफखान पासून या समाजाला 'बंजारा' हे नाव दिले. औरंगजेबचा वजीर आसफखान पासून या समाजाला 'बंजारा' म्हणून संबोधण्यात येवू लागले. श्री. एस. आर. कानिटकर यांनी १९३४ मध्ये लिहिलेल्या History of India या पुस्तकात ते म्हणतात, "Laman people (Banjara) were engaged in the transportation of all kind merchandise on pack bullocks from about 600 B.C. i.e. about 2600 to 3000 years ago." म्हणजे २६०० ते ३००० वर्षांपासून लमाण (बंजारा) लोक हे बैलांचा उपयोग करून सर्व प्रकारच्या मालाची ने-आण करण्याच्या व्यावसायात गुंतले होते. मूळ इराणी उर्दू कवी नजीर यांनी "सब ठाट पड रह जाएगा। जब लाद चलेगा बंजारा।" अशी एक मृत्युच्या अटळतेची

जाणीव करून देणारी गझल लिहीली आहे. त्यासाठी त्याने बंजाराचा रूपक म्हणून उपयोग केला आहे. याचा अर्थ नजीरला बंजारा माहीत होता हे दिसून येते बंजारांच्या लदेणीच्या वैभवाचे अत्यंत आकर्षक वर्णन त्याने या गझलमध्ये केले आहे. (मृत्यु इ.स. १०३०)

बंजारा समाजातील स्त्रिया आणि संस्कृती

बंजारा 'गोरबोली' भाषा

जारा समाज आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीसह केवळ भारतातच नव्हे तर भारतीय उपखंडात सार्वत्रिक स्वरूपात आढळतो. भारतातील विविध प्रांतांत—राज्यात हा समाज वेगवेगळ्या नावाने ओळखला जातो. मात्र त्यांची 'गोरबोली' ही एकच आहे. ही 'गोरबोली' म्हणजे विविध प्रदेशात पसरलेल्या बंजारा समाजाला एकसंध ठेवणारी सुवर्णकडीच होय. बंजारा गोरबोलीची स्वतःची लिपी नाही. किंबहुना २० व्या शतकापर्यंत ही गोरबोली मौखिक स्वरूपातच होती. आपल्या संस्कृती आणि गोरबोलीची अस्मिता आणि अभिमान असणारी आजची शिक्षित युवा पिढी आपल्या मातृभाषेचे जतन करतांना दिसतात.

वेशभुषा:—

बंजारा समाजातील स्त्रीयांची वेशभुषा ही आगळ्यावेगळ्या पध्दतीची असून वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. बंजारा स्त्रिया रूपाने सुंदर व शरीराने काटक स्वरूपाच्या असतात. लाल किंवा निळा भडक रंगाचा 'घागरा' वापरतात, त्याला बंजारा बोलीभाषेत 'फेटीया' असे म्हणतात, डोक्यावरून पायापर्यंत मोठी लाल रंगाची 'ओढणी' असते, त्याला बंजारा भाषेत 'पांबडी' असे म्हणतात. या पांबडीला पायाजवळील भागास निळ्या किंवा लाल रंगाची गोठ लावली जाते. आणि डोक्यावर ठेवण्याच्या ठिकाणी लहान गोल आरसे आणि काही रूपयांचे नाणे व त्याच्या बाजूस उलनचे गोंड लावून काचगुंडीची मध्यम, रूंद अशी पट्टी तयार करून लावली जाते, त्याला बंजारा बोलीभाषेत रपिया, काचे, उन्नीरो फुंदा लावलेले 'घुंघटो' असे म्हणतात. काशिदा काढलेली म्हणजेच हाताने विनकाम केलेली आणि त्याव कवड्या (कोडी) भिंगे (लहान काच) इत्यादींनी बनविण्यात आलेली भडुक लाल रंगाची 'चोळी' बंजारा स्त्रिया वापरतात. त्याला बंजारा बोलीभाषेत 'काचळी' असे म्हणतात. 'काचळी' ही समोरिल भागाला असते आणि पाठिमागील काही बाजू उघडी असते, परंतु ओढणी म्हणजेच पांबडी यांनी ती पूर्णपणे झाकलेली असते. याचबरोबर बंजारा स्त्रीया हाताच्या कोपऱ्यापर्यंत हस्तीदंताच्या अथवा शिंगाच्या किंवा पितळाच्या बांगड्या घालतात, त्याला बंजारा बोलीमध्ये 'बल्या' असे म्हणतात, तर दंडामध्ये वाकी (कोपऱ्या) वापरतात. तसेच गळ्यात नाणे व लहान—लहान काचेचे गोल भिंगे आणि त्यावर उन्नलचे गोंडे लावलेली हार (माळ) वापरतात. नाकात मोठी गोलाकार नथणी वापरतात, त्याला बंजारा भाषेत 'भुरिया' असे म्हणतात, पायात चांदीची वाळे (पोगर) आणि पैजन वापरतात, तर

पायाच्या बोटामध्ये जोडवा (चटकी) घालतात. बंजारा समाजात अलिकडील काळामधील स्त्रियांनी मनगटात काचाच्या बांगड्या भरण्याची प्रथा रूढ झालेली आहे. बंजारा समाजातील पुरुष हे धोतर, कुर्ता (धोतीझगला) व डोक्याला पांढरे किंवा लाल रंगाचे पागोटे (रूमाल) असा पोषाख वापरतात. बंजारा पुरुष उंच गोंरे किंवा सावळ्या रंगाचे काटक व बळकट असतात. हातात चांदीचे कडे व कंबरेला चैन वापरतात.

थोडक्यात, बंजारा समाज वेशभूषेच्या बाबतीत वैशिष्ट्यपूर्ण असून काचळी, लोव्हडी, पाम्बडी, टुकरी, फडकी, फेटिया, झोळना, चन्वी, खलची, दरणी, गळणा इत्यादी हस्तनिर्मितरित्या बणवून वापरतात, त्यालाच गोरबंजारा समाजेरो बानो असे म्हणतात. यातही आज काळाओघात मोठ्या प्रमाणात बदल होत आहेत.

केशभुषा:—

बंजारा समाजातील स्त्रियांची केशभुषा ही नाविण्यपूर्ण आणि आगळ्यावेगळ्या स्वरूपाची आहे. बंजारा समाजामधील स्त्रियांची केशरचना पध्दतीला या समाजात 'चोटला' बांधेरो असे म्हटले जाते. या पध्दतीसाठी बंजारा समाजातील स्त्रीचे केस पाच भागामध्ये वेगवेगळे केले जातात, त्यासाठी डोक्याच्या मध्यभागातून भांग पाडून केस कानावर सोडले की दोन्ही कानावर येणाऱ्या केसापासून दोन वेण्या बनवतात, या वेणीच्या मध्यभागी म्हणजे कानाच्या खाली घुगरी, टोपली हे अलंकार गुंफतात. दोन्ही वेणीत एक घुगरी व दोन टोपली लावलेली असते. घुगरी हा केवळ सौभाग्याचे अलंकार असून विधवा स्त्रिया याचा उपयोग करीत नाही. 'चोटला' लावून उरलेले केस डोक्याच्या मागे घेवून त्यात फणी लावून घट्ट बांधतात. अशा प्रकारे बंजारा स्त्रियांची केशभुषा तयार करण्यासाठी कमीत—कमी अर्धा तास लागत असते अशा प्रकारची केशरचना करण्यासाठी दुसऱ्या स्त्रियांची मदत घ्यावी लागत असते.

बंजारा समाजातील सण आणि संस्कृतीची जोपासणा होळी:—

'होळी' या सणाला बंजारा समाजात विशेष असे महत्त्व असून ती धुमधडाक्यात साजरी केली जाते. बंजारा स्त्री—पुरुष होळीची गाणे गाऊन आणि नृत्य सादर करून ती रंगतदार बनवितात. 'होळी' खेळणाऱ्या युवकाला 'गेरीया' तर युवतीला 'गेरळी' असे म्हटले जाते. खरोखरच 'होळी' सणाचं बंजारांच्या आयुष्यात अनन्यसाधारण असे महत्त्व, यावेळी देवदेवतांची स्तुतीपर आणि पौराणिक, श्रृंगारिक गाणे गाऊन ते देवाला प्रसन्न करतात, या गीतांना 'लेंगी' असे म्हणताततांड्यातील सर्वांची सामायिक 'होळी' पहाटे आणि संध्याकाळी मोठे कुडाचे व गवऱ्याचे ढिग पेटवून गाणे म्हणत म्हणत मोठ्या उत्साहात साजरी केली जाते.

दिवाळी (दवाळी):—

बंजारा समाजातील 'दिवाळी' ही दोन दिवस साजरी केली जाते. 'दिवाळी' ही सणापेक्षा उत्सव म्हणून साजरी करतात. दिवाळीला बंजारा गोरबोली भाषेत 'दवाळी' असे म्हणतात.

“राते अंधारी ये विरावाळी दिवलो बाळती जो”, किंवा “याडी तोण मेरा—बापू तोण मेरा, वषदाडेरी कोड दवाळी बापू तोण मेरा” अशा प्रकारे गाणे म्हणत—म्हणत तांड्यातील सर्वांच्या घरी 'मेरा' ओवाळणी केली जाते.

तीज:—

बंजारा समाजातील 'तीज' उत्सव म्हणजे या समाजातील स्त्रियांचा व अविवाहीत मुलींचा आवडता सण—समारंभ व उत्सव होय. 'तीज' उत्सव पावसाळ्यातील श्रावण महिन्यात साजरा करण्यात येतो. पूर्वीच्या काळी पावसाळ्यात बंजारांचा 'लदेळी' म्हणजे व्यापार होत नसायचा. त्यामुळे हा समाज एका ठिकाणी स्थिरावल्यानंतर या काळात विवाह कार्ये मोठ्या प्रमाणात होत असत. तेव्हा आषाढ महिना संपल्यानंतर श्रावण महिन्यात विवाह झालेल्या मुली माहेरी येत असत. या वेळी 'तीज' उत्सव साजरा करण्यात येतो. तीज उत्सव हा तांड्यातील अविवाहीत मुलींचा सण मानण्यात येतो. या उत्सावात स्त्रिया देवदेवतांची स्तुतीपर, व श्रृंगारीक नाचगाण्यात भाग घेतात. या गायिल्या जाणाऱ्या गाण्यांमुळे तांड्या—तांड्यात वेगळे वातावरण निर्माण होते. 'तीज' उत्सव हा अविवाहीत मुलींचा सर्वात आनंदाचा व प्रिय उत्सव असतो. 'तीज' उत्सव प्रामुख्याने ठरविलेल्या दिवसापासून नऊ किंवा अकरा दिवसांपर्यंत साजरा करण्यात येतो. सर्वप्रथम अविवाहीत मुली बांबूची 'दुरडी' आणून त्यात काळी माती टाकून गहू पेरण्याची पध्दत सुरू होते. या 'दुरडीला' लोकरीच्या धाग्याने गोंडे (फुंदा) तयार करून 'दुरडी' चांगली सजविली जाते. तीज पेरणीला तांड्यातील सर्व मुली नायकाच्या घरी एकत्र जमा होऊन नाच गाण्यात मग्न होतात. ज्या मुलींचा विवाह पुढच्या वर्षी होणार आहे अशा मुलींना तीज उत्सवात प्रथम प्राधान्य देण्यात येते. दुरडी मध्ये पेरलेल्या गव्हाच्या रोपट्याला नऊ दिवस पाणी टाकण्यात येते. जेवढ्या जोमाने रोपट्याची वाढ होत असते तेवढ्याच जोमाने तांड्याची भरभराट होते. असा बंजारांचा विश्वास असतो. शेवटी संपूर्ण तांड्यातील लोक नायकाच्या घरी जमा होऊन सर्व मुलींनी सजवलेली 'दुरडी', त्यातील गव्हाच्या रोपट्यासह आपल्या डोक्यावर घेऊन संपूर्ण तांड्यात शोभायात्रा

निघते, आणि भारावलेल्या मनाने 'आवो तीज तोडा' म्हणजेच गहू खुडा असे नायक म्हणत असतो. आपल्या गळ्यात व हातावर तीज बांधून तीज विसर्जनासाठी तांड्यातील सर्वजण गाणे म्हणत—म्हणत नदीकडे निघतात. तीज ची 'दुरडी' आणि 'गणगोर' यांना नदीच्या प्रवाहात विसर्जित करतात.

आधुनिक काळ आणि बंजारा समाजाची संस्कृती

ऐतिहासिक काळात भटकंती करणारा हा समाज पूर्णतः स्थिरावला आहे. त्यामुळे या समाजाचा ग्रामीण आणि नागरी संस्कृतीशी संपर्क आला. तसेच शिक्षणाचा प्रसार, दळणवळणाची साधने यामुळे बंजारा समाजाने आपल्या रूढी टाकून दिल्या आहेत. तसेच बंजारा समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण खास ओळख असणारी अंलकारे, पेहराव, केशरचना या समाजाने टाकून दिली आहे. केवळ बोटावर मोजता येतील एवढ्याच वृद्ध स्त्रिया पारंपरिक पेहराव, अंलकार परिधान करून केशरचना करतात. पुरुषांनी तर आपल्या पारंपरिक पेहरावऐवजी आधुनिक काळातील पेहराव स्वीकारला आहे. बंजारा समाजाची विवाह पध्दती मात्र समिश्र स्वरूपाची आहे. धार्मिक बाबतीत त्यांनी आपली संस्कृती न त्यागता त्यांचा अंमल आजही होतांना दिसतो. आजही मात्र होळी, दिवाळी, दसरा आणि तीज हे सण—उत्सव बंजारा समाज आपल्या पारंपरिक प्रथेनुसार साजरे करतो. या सण—उत्सवाप्रसंगी बंजारा समाजात आपली वैशिष्ट्यपूर्ण लोकगीते आजही गायली जातात. किंबहुना लोकगीतांशिवाय या समाजाचे सण—उत्सव साजरे होवूच शकत नाही. थोडक्यात अत्यंत सुसंस्कृत आणि संपन्न असलेल्या बंजारा समाज संस्कृतीत ग्रामीण क्षेत्रातील बंजारा स्त्रियांच्या जीवनात आज अमुलाग्र बदल घडून येत आहे. पारंपारिक गोरबंजारा समाज संस्कृती जीवंत रहावी म्हणून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची:

१. राठोड आत्माराम कनिराम — गोरबंजारा समाजाचा इतिहास व लोकजीवन, गोरवट प्रकाशन, मोहा.
२. पवार रूख्मीणी — बंजारा लोकजीवन पध्दती, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
३. जाधव प्रेमसिंह — बंजारा दर्पण, बंजारा सांस्कृतिक साहित्य परिषद, औरंगाबाद.
४. राठोड सुभाष — बंजारा समाज: गोरबोली आणि मौखिक वाङ्मय, राष्ट्रीय बंजारा परिषद, नवी मुंबई.